

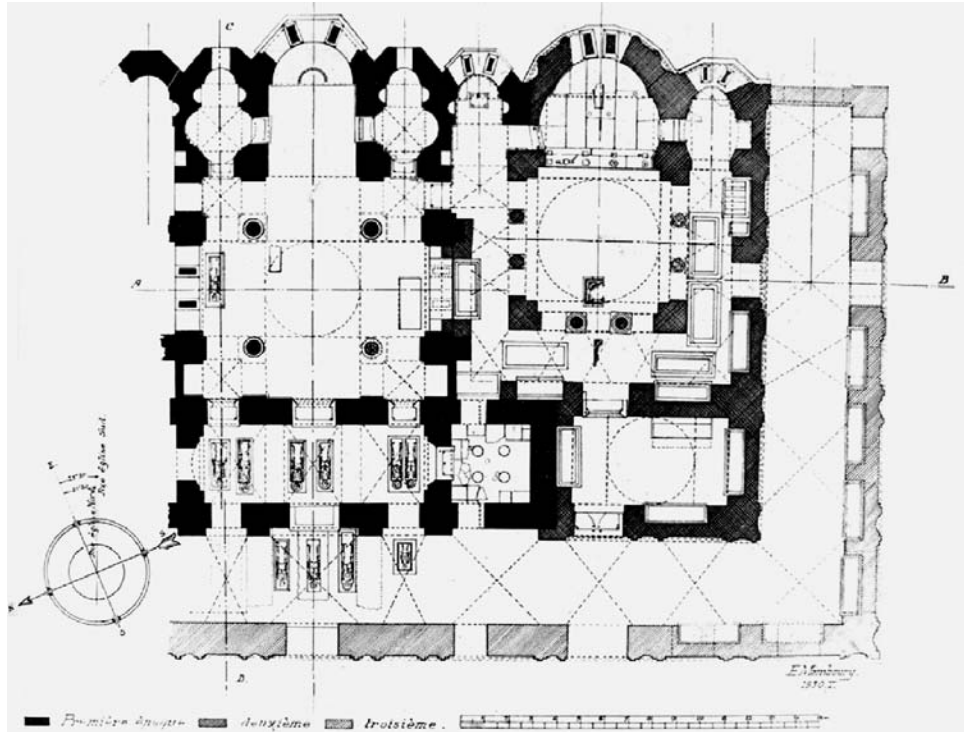
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΛΙΒΟΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΡΙΝΗΣ

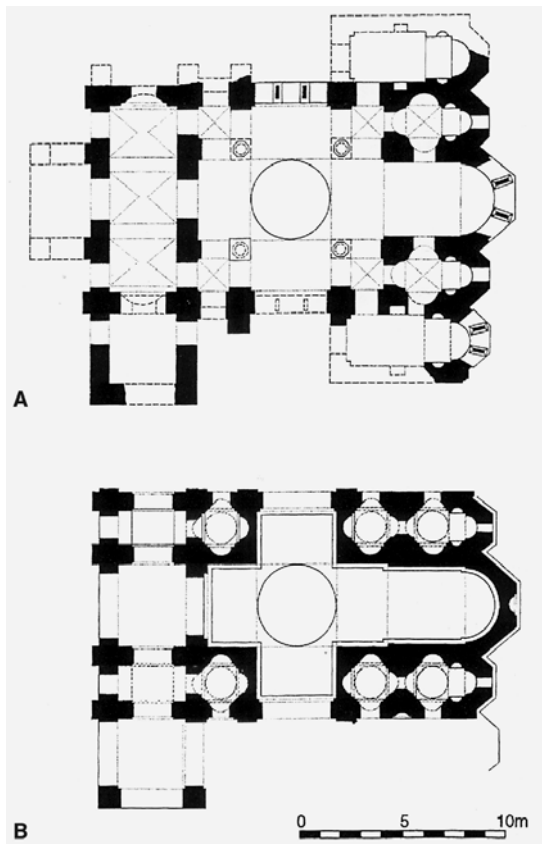
Η μονή του Λιβός αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα Βυζαντινά μνημεία που έχουν διασωθεί στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 1-3).¹ Χτίστηκε στη κοιλάδα του Λύκου, νοτιοδυτικά του ναού των Αγίων Αποστόλων, τη θέση του οποίου σήμερα καταλαμβάνει το τζαμί του Πορθητή. Η ίδρυση, που τοποθετείται στον πρώιμο δέκατο αιώνα, έγινε από τον Κωνσταντίνο Λίβα, ο οποίος κατά τον Πορφυρογέννητο ήταν πρωτοσπαθάρης και δομέστικος της υπουργίας.² Τα εγκαινία του πρώτου ναού, αφιερωμένου στην Παναγία Πανάχραντο, έγιναν το 907 ή 908 με τη συμμετοχή του Λέοντος Στ'. Στα τέλη του δεκάτου τρίτου αιώνα η Θεοδώρα Παλαιολογίνα, σύζυγος του Μιχαήλ Η', ανακαίνισε τη μονή και προσέθεσε τον ναό του Προδρόμου στα νότια της παλαιάς εκκλησίας της Παναγίας.³ Σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την ολοκλήρωση της ανέγερσης του ναού προστέθηκε ένα περίστωο, το οποίο περικλείει το σύμπλεγμα από την νότια και δυτική πλευρά.

Μετά την Οθωμανική κατάκτηση, η μονή του Λιβός μετετράπη σε μουσουλμανικό χώρο λατρείας και μετονομάστηκε σε Fenari Isa Camii, όνομα με το οποίο είναι γνωστό σήμερα.⁴ Εκτός από τις δύο εκκλησίες, όλα τα βοηθητικά κτίσματα, όπως τα κελλιά και ο περίβολος, εξαφανίστηκαν. Η αρχική διακόσμηση

1. Η βιβλιογραφία για την μονή του Λιβός είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη: A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London, Macmillan, 1912, σσ. 122-137. J. Ebersolt and A. Thiers, *Les églises de Constantinople* (Paris, 1913) reprint, London 1979, σσ. 229-223. T. Macridy, «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul,» *DOP* 18 (1964), σσ. 249-277 (στο εξής: Macridy, Monastery of Lips). R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, 3: Les églises et les monastères, 2 ed.*, Paris: 1969, σσ. 307-310, 417-418; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, University Park 1976, σσ. 322-345 (στο εξής: Mathews, Byzantine Churches). V. Marinis, *The Monastery of Libos: Architecture, Sculpture, and Liturgical Planning in Middle and Late Byzantine Constantinople* Ph.D. Thesis, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2004 (στο εξής: Marinis, The Monastery of Libos). Για την γλυπτική βλ. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris, 1963). H. Belting, «Skulptur aus der zeit um 1300 in Konstantinopel,» *Müchener Jahrbuch der Bildenden Kunst* 23 (1972), σσ. 63-100. Σχετικά με την αρχική μορφή της εκκλησίας της Θεοτόκου ο Brunoff πρότεινε ότι ανήκε, μαζί με άλλα μνημεία της πρωτεύουσας, σε έναν πεντάκλιτο τύπο, ο οποίος κατόπιν μεταφέρθηκε στην Ρωσία: N. Brunoff, «L'église à croix inscrite à cinq nefs dans l'architecture byzantine,» *EO* XXVI (1927), σσ. 257-286. N. Brunoff, «Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche in der byzantinischen Baukunst,» *BZ* 27 (1927), σσ. 63-98. N. Brunoff, «K vorprosu o srednevekovoi arkhitekture Konstantinopolia,» *VV* 28 (1968), σσ. 159-191. A. N. Popov, «Iavlaiutsia li ostatki kammenikh balok v stene severnoi tserkvi Fenari-Issa v Stambule ostatkami opor balkona?» *VV* 28 (1968), σσ. 192-194. Η θεωρία αυτή όμως δεν επαληθεύτηκε από τις ανασκαφές του Megaw (βλ. A.H.S. Megaw, «The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips,» *DOP* 18 (1964), σσ. 279-298 (στο εξής: Megaw Original Form). Πιο πρόσφατα, η Theis επανέφερε την πρόταση ύπαρξης πλαγίων εξωτερικών κλιπών ή κατασκευών, αν και τα αρχαιολογικά ευρήματα του Megaw δεν συνάδουν με τις απόψεις της, (Lioba Theis, «Überlegungen zu Annexbauten in der byzantinischen Architektur,» in *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65 Geburtstag*, ed. B. Borkopp, B. Schellewald, and L. Theis (Amsterdam 1995), σσ. 59-64, Lioba Theis, *Die Flankeräume im mittelbyzantinischen Kirchenbau*, (Wiesbaden 2005) σσ. 56-64. Για ορισμένες νέες παρατηρήσεις βλ. Marinis, «The Monastery of Libos», ό.π., σσ. 43-70.
2. Οι πληροφορίες που διασώζονται για τον Κωνσταντίνο Λίβα, προερχόμενες κυρίως από τους 'συνοπτικούς' χρονογράφους, τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο και τα Πάτρια, είναι αντικρουόμενες. Βλ. N. Adontz, *Études arméno-byzantines*, (Lisbonne: Livraria Bertrand, 1965), σσ. 222-225. *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, 2 ed., (Washington, D.C. 1967), II, ed. G. Moravcsik, σσ. 162-163, 179. C. Mango and E.J.W. Hawkins, «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul: Additional Notes,» *DOP* 18 (1964), σσ. 299-300 (στο εξής: Mango-Hawkins, Additional Notes).
3. Για το τυπικό από την εποχή της Θεοδώρας βλ. H. Delehaye, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Brussels 1921, σσ. 106-136 (στο εξής: Delehaye, Deux typica), «Lips: Typikon of Theodora Palaiologina for the Convent of Lips in Constantinople,» in *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments*, (ed. John Thomas and Angela Constantinides Hero), Washington, D.C. 2000, σσ. 1254-1286. Για τη ζωή και το έργο της Θεοδώρας βλ. Alice-Mary Talbot, «Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII,» *DOP* 46 (1992), σσ. 295-303.
4. A.H. Hüseyin, *The Garden of the Mosques: Hafiz Hüseyin al-Ayvansarayi's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul*, trans. Howard Crane, Leiden 2000, σ. 176.

Εικ. 1. Μονή του Λιβός, κάτοψη (Mamboury).

Εικ. 2. Θεοτόκος του Λιβός, κάτοψη ισογείου (Α) και οροφής (Β) (Oosterhout).

Εικ. 3. Μονή του Λιβός, πριν και μετά την ανασύλωση του Byzantine Institute (Dumbarton Oaks).

έχει φυσικά χαθεί και η διαρρύθμιση των εσωτερικών χώρων έχει αλλάξει δραματικά, κυρίως με την αφαίρεση των κίωνων από τον ναό της Παναγίας και του Προδρόμου. Οι ναοί κήκαν τουλάχιστον τρεις φορές, την τελευταία το 1917, οπότε και το μνημείο εγκαταλήφθηκε σε ερειπιώδη κατάσταση. Το 1960 το Byzantine Institute of America ξεκίνησε εκτεταμένη, και κατά τόπους ιδιαίτερα δραστήρια, αναστήλωση των εκκλησιών (εικ. 3).⁵ Από το 1963 έως και σήμερα το σύμπλεγμα χρησιμοποιείται ως τζαμί.

Ο σκοπός αυτής της εισήγησης είναι να παρουσιάσει ορισμένα νέα στοιχεία για την μονή του Λιβός, και ιδιαίτερα με θέματα σχετιζόμενα με την ακολουθία των εγκαινίων στον ναό της Παναγίας. Χάρη στη μελέτη του Θεόδωρου Μακρίδη στα 1929 και στην αναστήλωση της δεκατίας του 1960, η μονή είναι από τα λίγα Βυζαντινά μνημεία της Κωνσταντινούπολης για το οποίο υπάρχει εκτεταμένο φωτογραφικό και αρχειακό υλικό, το οποίο σε μεγάλο βαθμό είναι δημοσίευτο.⁶

Ο ναός της Θεοτόκου ανήκει στον σύνθετο ή κωνσταντινοπολίτικο σταυροειδή εγγεγραμμένο, με νάρθηκα και τριμερές ιερό (εικ. 2Α).⁷ Αποτελεί το πρωϊότερο σωζόμενο παράδειγμα αυτού του τύπου στην πρωτεύουσα. Ο ναός έχει διαστάσεις 18.7 μ. × 9.4 μ. και είναι κατασκευασμένος από εναλασσόμενες ζώνες πλίνθων και λαξευτών λίθων έως περίπου 8.3 μ. από το έδαφος, οπότε η τοιχοδομία είναι αποκλειστικά με πλίνθους. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι η αυστηρότητα των εξωτερικών μορφών αλλά και η πληθώρα ανοιγμάτων, ιδιαίτερα στην βόρεια πλευρά. Ο ναός είχε αρχικά έξι παρεκκλήσια. Δύο βρίσκονταν βόρεια και νότια του ιερού. Το βόρειο παρεκκλήσιο έχει καταστραφεί.⁸ Το νότιο διασώζεται ενσωματωμένο εν μέρει στον υστεροβυζαντινό ναό του Αγ. Ιωάννου, όπου και χρησιμοποιήθηκε ως πρόθεση. Και τα δύο παρεκκλήσια ήταν λίγο μεγαλύτερα από τα παστοφόρια με διαστάσεις 6.1 × 2.4 μ. και επικοινωνούσαν με τον κυρίως ναό μέσω θυρών στον βόρειο και νότιο τοίχο. Τέσσερα ακόμη παρεκκλήσια υπήρχαν στην οροφή, προσβάσιμα από έναν πύργο τοποθετημένο στα νότια του νάρθηκα (εικ. 2Β). Ήδη το 1934 βρίσκονταν σε ερειπιώδη κατάσταση⁹ και ουσιαστικά ανακατασκευάστηκαν σε μεγάλο βαθμό κατά την αναστήλωση του Byzantine Institute.¹⁰ Καθένα από τα τέσσερα παρεκκλήσια αποτελείται από δύο δωμάτια.

Η εκκλησία της Θεοτόκου στη μονή του Λιβός διασώζει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία που μας είναι σχεδόν άγνωστα από άλλους ναούς της πρωτεύουσας. Στο μέσον της κεντρικής αφίδας, λίγω επάνω από το επίπεδο του δαπέδου, βρίσκεται ένας λαξευμένος σταυρός, ο οποίος μετά την τοποθέτηση της ορθομαρμάρωσης, δεν θα ήταν ορατός (εικ. 4). Η σημασία αυτού του σταυρού δεν είναι άμεσα προφανής. Βεβαίως, το σύμβολο του σταυρού είχε ιδιαίτερη σημασία στην καθημερινή ζωή των Βυζαντινών.¹¹ Βρίσκεται σε τείχη, δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, ακόμη και σε ορυχεία, έχοντας σαφή αποτροπαικό χαρακτήρα. Ο Slobodan Ćurčić έχει καταδείξει ότι οι σταυροί σε κτήρια ή τοίχους αποτελούν σε ορισμένες περιπτώσεις στην διαφύλαξη της στατικής σταθερότητας των κατασκευών αυτών.¹² Παραδείγματα σταυρών σε τοίχους εκκλησιών οι οποίοι επικαλύφθηκαν μετά την ολοκλήρωση της εσωτερικής διακόσμησης έχουμε στη Μονή του Στουδίου, όπου είναι κατασκευασμένος από

5. A.H.S. Megaw, «Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul,» *DOP* 17 (1963), σσ. 333-371. Mango-Hawkins, *Additional Notes*, ό.π., σσ. 299-315. C. Mango and E.J.W. Hawkins, «Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul,» *DOP* 22 (1968), σσ. 177-184.

6. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Δρ. Natalia Teteriatnikov για την πρόσβαση στο αρχειακό υλικό του Dumbarton Oaks.

7. Για τον σταυροειδή εγγεγραμμένο βλ. επιλεκτικά G. Millet, *L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σσ. 55-94. A.K. Ορλάνδος, «Η Αγία Τριάς του Κριεζότν», *ABME* 5 (1939-40), σσ. 3-16; N. Mavrodinov, «L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine,» in *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini* (Roma: 1940) σσ. 343-352, I.D. Lange, «Theorien zur Entstehung der byzantinischen Kreuzkuppelkirche,» *Architectura* 16 (1986), σσ. 93-113; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, New York 1986⁴, σσ. 340-343. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976, σσ. 178-180.

8. Τα θεμέλια αυτού του παρεκκλησίου ανεσκάφησαν από τον Μακρίδη, βλ. Macridy, *Monastery of Lips*, ό.π., εικ. 27.

9. Ό.π., εικ. 3.

10. Megaw, «Original Form,» ό.π., σσ. 292-294.

11. H. Hunger, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz, Wien, Köln 1965, σσ. 182-184.

12. Sl. Ćurčić, «Design and Structural Innovation in Byzantine Architecture before Hagia Sophia,» in *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, ed. Robert Mark and Ahmet S. Cakmak, Cambridge 1992, σσ. 16-38.

Εικ. 4. Θεοτόκος του Λιβός, κεντρική αφίδα του ιερού (Dumbarton Oaks).

πλίνθους,¹³ και σε εκκλησίες της Καππαδοκίας, όπως το Τοκάλι Κιλισέ όπου ο σταυρός είναι γραπτός.¹⁴ Στην ίδια την εκκλησία της Θεοτόκου στη μονή του Λιβός, στο νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο της οροφής βρίσκονταν τουλάχιστον δύο σταυροί χαραγμένοι στο έδαφος κάτω από το στυλοβάτη, και συνεπώς μη ορατοί μετά το πέρας της κατασκευής του τέμπλου (εικ. 7).¹⁵ Πέρα από τον πρόδηλο αποτροπαϊκό χαρακτήρα, υπάρχει και ένας πολύ πιο συγκεκριμένος λόγος για τον λαξευμένο σταυρό στην κεντρική αφίδα της βόρειας εκκλησίας. Στις λειτουργικές υποδείξεις του ευχολογίου για την ίδρυση σταυροπηγιακής μονής αναφέρεται ότι στα θεμέλια του ναού τοποθετείτο από τον πατριάρχη ένας σταυρός. Μετά την ολοκλήρωση της ανέγερσης και κατά τη διάρκεια των εγκαινίων, ένας δεύτερος ξύλινος σταυρός, στον οποίον είχαν εγχαραχθεί τα ονόματα του πατριάρχη, του τοπικού επισκόπου, του αυτοκράτορα, και η ημερομηνία της καθιέρωσης, επύγνητο «ὄπισθεν τῆς ἁγίας τραπέζης» ή «ἐν τῷ μέσῳ τῆς κόγχης».¹⁶ Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν ότι ο λαξευμένος σταυρός στην κεντρική αφίδα την βόρειας εκκλησίας αποτελεί απτή μαρτυρία αυτής της τελετής. Ο όρος σταυροπήγιο αναφέρεται σε μόνες, οι οποίες βρίσκονταν υπό την άμεση δικαιοδοσία του πατριάρχη και όχι του τοπικού επισκόπου, και επομένως είχαν αυξημένο κύρος.¹⁷ Συνεπώς, μέσω της αρχαιολογίας του μνημείου, γίνεται γνωστό ότι η μονή του Λιβός ιδρύθηκε ως σταυροπήγιο, κάτι που δεν αναφέρεται σε καμμία από τις σωζόμενες γραπτές πηγές.

Τα παρεκκλήσια της Παναγίας παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα όσον αφορά στη χρήση των χώρων αυτών κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο. Λόγω της εκτεταμένης ανακατασκευής τους, οι μόνες αξιόπιστες πληροφορίες που υπάρχουν προέρχονται από φωτογραφίες πριν το 1960 καθώς και από τις αρχαιολογικές μελέτες του Μακρίδη, και ιδιαίτερα του Megaw.¹⁸ Τα τρία από τα τέσσερα παρεκκλήσια της οροφής διατηρούν σπαράγματα του στυλοβάτη του τέμπλου και βάσεις της αγίας τράπεζας (εικ. 5-6). Η κάθε μία από τις μαρμάρινες πλάκες της βάσης των δυτικών παρεκκλησίων διατηρεί δύο οπές, η μία προφανώς για την στήριξη του κονίσκου της αγίας τραπέζης. Η δεύτερη οπή είναι σχεδόν τετράγωνη και στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσιο διεσώθη και το κάλυμμά της. Και σε αυτήν την περίπτωση τα αρχαιολογικά υπολείμματα συνδέονται με την ακολουθία της καθιερώσεως ιερού ναού. Συγκεκριμένα,

13. Mathews, *Byzantine Churches*, ό.π., σ. 151, εικ. 15.10.

14. Ann Wharton Epstein, *Tokali Kilise. Tenth Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington, D.C., 1986, εικ. 48.

15. Επίσης τα παρεκκλήσια της οροφής είχαν στις αφίδες τους λαξευμένους σταυρούς, με πιθανόν αποτροπαϊκό χαρακτήρα, όμοιους με αυτούς της κεντρικής αφίδας του ναού της Θεοτόκου. Και σε αυτή την περίπτωση οι σταυροί θα επικαλύπτονταν μετά την τοποθέτηση της ορθομαρμάρωσης.

16. *Euchologion sive Rituale Graecorum*, *Euchologion*, ed. J. Goar (Venice 1647), reprint 1960, σσ. 487, 488 (στο εξής: Goar, *Euchologion*). Ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας του σταυρού φαίνεται και από την ευχή την οποία διαβάζει ο επίσκοπος κατά την τοποθέτηση στην αφίδα: «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ ... ἁγίασον τὸν τόπον τοῦτον, τῇ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀκράντου ξύλου τοῦ σταυροῦ εἰς ἀποτροπὴν δαιμόνων καὶ παντὸς ἐναντίου...»

17. Για τα σταυροπήγια βλ. E. Herman, "Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine," *OCP* 6 (1940), σσ. 353-355, J.P. Thomas, «Private Religious Foundations in the Byzantine Empire», *DOS* 24, Washington, D.C. 1987, passim.

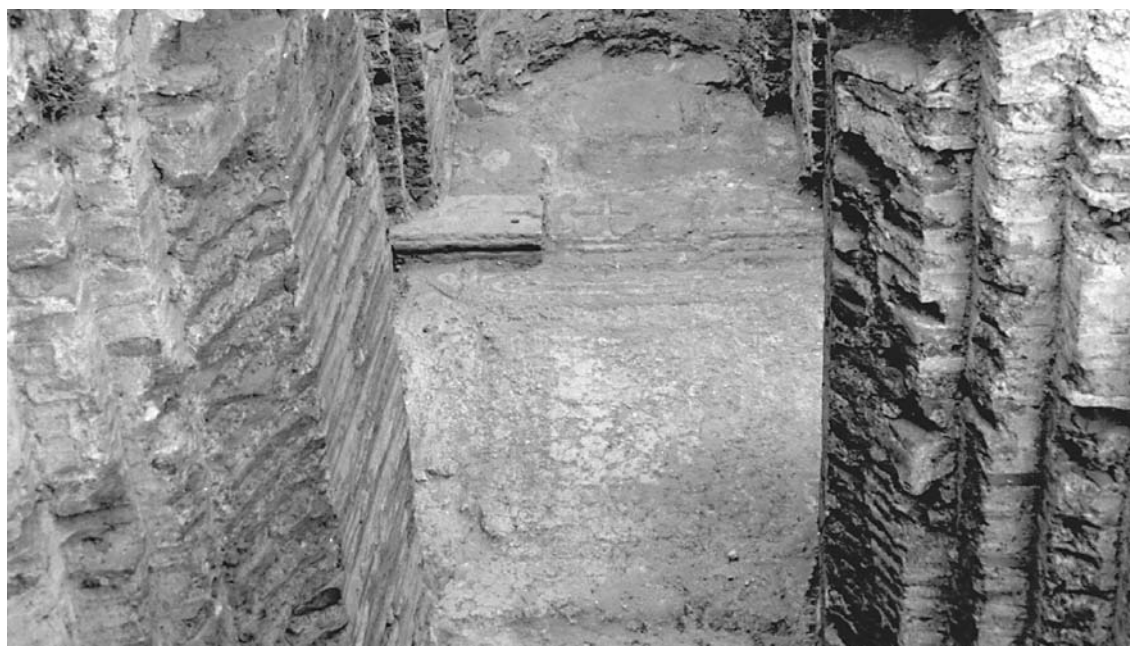
18. Macridy, *Monastery of Lips*, ό.π., Megaw, *Original Form*, ό.π.

Εικ. 5. Θεοτόκος του Λιβός, νοτιοδυτικό παρεκκλήσιο στην οροφή, υπολείμματα του τέμπλου και της αγίας τράπεζας (Dumbarton Oaks).

Εικ. 6. Θεοτόκος του Λιβός, νοτιοδυτικό παρεκκλήσιο στην οροφή, υπολείμματα του τέμπλου και της αγίας τράπεζας (Dumbarton Oaks).

Εικ. 7. Θεοτόκος του Λιβός, νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο της οροφής (Dumbarton Oaks).

στις λειτουργικές υποδείξεις αναφέρεται ότι οι μαρμαράδες ετοίμαζαν την αγία τράπεζα την ημέρα πριν τα εγκαίνια. Κατόπιν ο επίσκοπος ετοίμαζε τα λείψανα μαρτύρων που θα τοποθετούνταν εκεί. Όταν η αγία τράπεζα σπριζόταν σε τέσσερις κιονίσκους, τα απαραίτητα τρία τεμάχια των λειψάνων μαρτύρων, τα οποία βρίσκονταν στον λεγόμενο γλωσσόκομο, δηλαδή τη λειψανοθήκη, τοποθετούνταν μεταξύ των δύο ανατολικών. Αν όμως η αγία τράπεζα σπριζόταν σε έναν μόνο κιονίσκο, όπως συμβαίνει στα παρεκκλήσια της μονής του Λιβός, ο επίσκοπος τοποθετούσε τα λείψανα «εις τῷ γινομένῳ παρὰ τοῦ τεχνί-

του θήκην ἐν μέσῳ τοῦ βωμοῦ κατὰ τὴν πλεύσιν αὐτοῦ τὴν πρὸς τὸ σύνθρονον.»¹⁹ Κατόπιν, τα λείψανα σφραγίζονταν με μύρο.²⁰ Συνεπώς, στα δυτικά παρεκκλήσια της Παναγίας έχουμε μία αγασθή σύμπωση όπου τα αρχαιολογικά δεδομένα ανταποκρίνονται με ακρίβεια στις λειτουργικές υποδείξεις του ευκολογίου. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στο αρχείο από την αναστύλωση που φυλάσσεται στο Dumbarton Oaks συμπεριλαμβάνεται φωτογραφία μαρμάρινης λειψανοθήκης, προερχόμενης από τη μονή του Λιβός, της οποίας δυστυχώς η ακριβής τοποθεσία εύρεσης δεν είναι γνωστή. Σε κάθε περίπτωση πάντως είναι προφανές ότι τα παρεκκλήσια αυτά ήταν πλήρως εξοπλισμένα για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Η χρήση των παρεκκλησίων της μονής του Λιβός και γενικά των παρεκκλησίων στη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι ένα μεγάλο θέμα, το οποίο δυστυχώς δεν μπορεί να αναπτυχθεί εδώ.²¹ Η μόνη πληροφορία που έχουμε για τη λειτουργική χρήση των συγκεκριμένων παρεκκλησίων προέρχεται από το μεταγενέστερο τυπικό της Θεοδώρας Παλαιολογίνας, όπου αναφέρεται ότι τα παρεκκλήσια, τουλάχιστον επισήμως, χρησιμοποιούνταν ελάχιστα, κυρίως την ημέρα μνήμης των αγίων στον οποίων το όνομα τιμούνταν.²² Από το ίδιο απόσπασμα γίνεται γνωστό ότι τα λείψανα μίας Αγίας Ειρήνης φυλάσσονταν πιθανότατα στο εξωτερικό παρεκκλήσιο που βρισκόταν στα βόρεια της προθέσεως και το οποίο έχει σήμερα εξαφανιστεί.²³

Από αυτή τη σύντομη επισκόπηση καταδεικνύεται η αξία των αρχαιολογικών δεδομένων για την καλύτερη κατανόηση των βυζαντινών ναών και του τρόπου χρήσης τους. Η αρχαιολογική έρευνα προσφέρει πληθώρα στοιχείων τα οποία αν αξιολογηθούν σωστά προσφέρουν νέα δεδομένα, όπως για παράδειγμα στην συγκεκριμένη περίπτωση το γεγονός ότι η μονή του Λιβός ιδρύθηκε ως σταυροπηγιακή. Ταυτόχρονα, αποδεικνύεται ότι η γνώση του τελετουργικού και των ακολουθιών που λάμβαναν χώρα σε αυτά τα κτίρια είναι απολύτως απαραίτητη για τη σφαιρική και ολοκληρωμένη προσέγγιση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Ευχαριστούμε πολύ τον κ. Μαρίνη για τα νέα δεδομένα που παρουσίασε και προχωρούμε με τον κ. Σιώμκο.

19. “Εἰ δὲ βωμὸς ἀνέκει τούτω, εἴτε μονόλιθος, εἴτε συντεθεμένος ἐκ πολλῶν λίθων, εἰς τῷ γινόμενῳ παρὰ τοῦ τεχνίτου θήκην ἐν μέσῳ τοῦ βωμοῦ κατὰ τὴν πλεύσιν αὐτοῦ πρὸς τὸ σύνθρονον,” Goar, *Euchologion*, 655. Βλ. επίσης τα σχόλια του Συμεώνος Θεσσαλονίκης στο PG 155: cols. 305-336.

20. Ο.π., 155: col. 332.

21. Η βασική μονογραφία για τα παρεκκλήσια παραμένει της Gordana Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, [Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 3], Paris 1969. Βλ. επίσης Sl. Čurčić, «Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches,» *JSAH* 36 (1977), σσ. 95-110; B. Schellewald, «Zur Typologie, Entwicklung und Funktion von Oberräumen in Syrien, Armenien und Byzanz,» *Jahrbuch für Antike und Christentum* (1984-1985), σσ. 171-218. Natalia Teteriatnikov, «Upper-story chapels near the sanctuary in churches of the Christian East,» *DOP* 42 (1988), σσ. 65-72; Ida Sinkević, «Western Chapels in Middle Byzantine Churches: Meaning and Significance,» *Starinar* 52 (2003), σσ. 79-91. Ο Μακρίδης ανακάλυψε μία εικόνα της αγίας Ευδοκίας έξω από το νοτιοδυτικό παρεκκλήσιο της οροφής. Η Gerstel ταύτισε την αγία με την τρίτη γυναίκα του Λέοντος Στ', Ευδοκία Βαϊανή και πρότεινε ότι το παρεκκλήσιο ήταν αφιερωμένο σε αυτή. Η θεωρία αυτή είναι προβληματική διότι η συγκεκριμένη Ευδοκία δεν αγιοποιήθηκε ποτέ. Πιο πιθανή είναι η ταύτιση με την Ευδοκία, πρώτη σύζυγο του Ηρακλείου, την οποία εισηγήθηκε η Παπαναστασίου. Βλ. Sharon E.J. Gerstel, «Saint Eudokia and the Imperial Household of Leo VI,» *The Art Bulletin* 79 (1997), σσ. 699-707. Areti Papanastasiou, «Saint Eudokia the Empress,» *Byzantine Studies Conference Abstracts of Papers* 2001, σ. 24.

22. “Τούτους δὴ πάντας ἰδίᾳ καὶ ἀνὰ μέρος τὴν ἀναίμακτον θυσίαν ἱεουργεῖν ἐν μὲν τῷ τῆς κυρίας μου τῆς Θεοτόκου σικῶ εἰς τὸ πανάγιον αὐτῆς ὄνομα, ἐν δὲ τῷ τοῦ τιμίου μου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ εἰς ὄνομα τὸ αὐτοῦ, ἐπὶ δὲ τῷ ἐχόμενα τοῦ παλαίου εἰς τὸ τῆς αγίας Εἰρήνης, ἧς τὸ σεβάσμιον λείψανον ἐν τῇ μονῇ καθευρίσκειται, ἐν δ' ἐνὶ τινὶ εἰς τὰ καπκουμενεῖα τοῦ τῆς ἡμέρας ἀγίου,” (βλ. Delehaye, *Deux typica*, ὁ.π., σ. 110. “*Typikon of Lips*,” 1267).

23. Οι Ρώσοι προσκυνητές αναφέρουν διάφορα λείψανα, τα οποία βρισκόταν στη μονή του Λιβός, χωρίς δυστυχώς πληροφορίες για το που ακριβώς φυλάσσονταν (βλ. G.P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, D.C. 1984, σσ. 152-153, 188-189).